

**ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ
ОЗНАКИ РЕЧЕННЄВИХ
ПОБУДОВ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ
(НА МАТЕРІАЛІ
БОГОСЛУЖБОВИХ ТЕКСТІВ
(АКАФІСТІВ) УКРАЇНСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ)**

Валерій ОЛІЙНИКОВ

У статті зацентовано увагу на трьох основних лінгвістичних концепціях, що відображають проблему визначення граматичного статусу звертання; проаналізовано синтаксичні зв'язки та формально-синтаксичну організацію речень зі звертаннями; схарактеризовано репрезентанти присудка-неімператива й присудка-неімператива, які моделюють конструкції з вокативними одиницями; з'ясовано первинні та вторинні формально-синтаксичні функції кличного відмінка; вирізнено односкладні вокативні конструкції; теоретичні положення побудовано на специфічному фактичному матеріалі, зокрема богослужбових текстах (акафістах) Української Православної Церкви, що ще не був предметом студіювання в такому аспекті.

Ключові слова: *ключний відмінок, підмет, присудок, предикативний зв'язок, транспозиційно-синтаксична форма координації, конфесійні звертання.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Продовжуючи публікації, пов'язані зі студіюванням категорії звертання як фрагмента граматичної системи мови, автор вважає за необхідне доповнити лексико-семантичне [11] й морфологічне [12] дослідження вказаних мовних компонентів аналізом їхнього формально-синтаксичного вияву. Попередні розвідки дали змогу ввести до наукового обігу термін «конфесійні звертання», обґрунтувати лексико-семантичну й морфологічну своєрідність звертань у богослужбових текстах. Необхідним критерієм характеристики зазначеної категорії є формально-синтаксичний аспект, спрямований у внутрішню сферу мовлення. Вважаємо, що вивчення формально-синтаксичних функційних властивостей звертань, з'ясування їхніх характерних структурних рис за умови залучення недостатньо лінгвістично дослідженої джерельної бази – богослужбових текстів – поглибить теоретичні відомості про звертання, а також дасть змогу виявити певні зразки для складання акафістів новопроставленим святым Української Церкви, тобто матиме практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формально-синтаксична організація речення є його однією з найбільш досліджених характеристик. Але в узагальненій системі синтаксичних концепцій статус звертання й досі не визначений. Нехтування граматичними зв'язками й функційним виявом названої мовної одиниці в реченневих побудовах привело традиційну лінгвістичну думку до ключової методологічної помилки: зарахування зазначеного фрагмента мови до «словъ и выражений, не входящихъ въ составъ предложенія, но примыкающихъ къ предложению, состоящихъ при немъ» [10, с. 292–293]. Концепція позареченневого статусу звертання продовжує розвиватися та донині панує у вищівській навчальній літературі [6, с. 311; 7, с. 268]. Міркування про відсутність зв'язків звертання з цілим реченням, а також із його окремими членами дало можливість прибічникам концепції ядерності визначити аналізовані одиниці особливим членом речення [13, с. 211] або одноядерним поширеним чи непоширеним реченням [3, с. 36]. Зорієнтованість на функційно-категорійний характер граматичної будови української мови стала фундаментом оригінальної лінгвістичної концепції українських науковців на чолі з І. Р. Вихованцем. Цілісному, комплексному аналізу граматичної упорядкованості української мови, опрацюванню її категорійної системи, а отже, дослідженню формально-граматичних синтаксичних категорій присвячені праці І. Р. Вихованця [4], Н. М. Костусяк [8], М. В. Мірченка [9], М. С. Скаба [14] та ін.

Valeriy OLIINYKOV

FORMAL-SYNTACTIC FEATURES OF SENTENCE CONSTRUCTIONS WITH VOCATIVE EXPRESSIONS (BASED ON LITURGICAL TEXTS (AKATHISTS) OF UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH)

The attention in the article is focused on three main linguistic concepts that reflect the problem of determining the grammatical status of vocative expressions. The paper analyzes syntactic relationships and formal-syntactic functional organization of sentences with vocative expressions. Author has characterized two types of vocative expression functioning in formal-syntactic aspect. The representatives of imperative verb and non-imperative verb are clarified. The features of vocative are disclosed in the sentences with the linguistic component specified above, considering the primary and secondary formal-syntactic functions of vocative case. One-component vocative constructions are described which helps to structure vocative case. Theoretical principals are based on liturgical texts (akathists) of Ukrainian Orthodox Church, which has not been yet the subject of study from this point of view.

Key words: *vocative case, subject, verb, predicative connection, transpositional-syntactic form of coordination, confessional vocative expressions.*

Мета й завдання статті. Метою статті є опис формально-синтаксичних особливостей реченневих конструкцій зі звертаннями, засвідченими в богослужбових текстах (акафістах) Української Православної Церкви. Реалізація окресленої мети передбачає розв'язання таких завдань: схарактеризувати найпоширеніші лінгвістичні концепції, пов'язані з визначенням граматичного статусу звертання; проаналізувати синтаксичні зв'язки та формально-синтаксичну функційну організацію реченневих побудов зі звертаннями, засвідченими в текстах акафістів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проблема вивчення звертання належить до суперечливих у мовознавстві, що викликано своєрідністю названої мовної одиниці. Особлива синтаксична спеціалізація й поліфункційність утруднюють її диференціацію. У лінгвістиці висловлюють різні думки щодо граматичного статусу аналізованих компонентів, зокрема: звертання – не член речення, звертання – особливий член речення, звертання – член речення. У новітній лінгвістиці, побудованій на ідеях функціоналізму, переважає концепція, у якій звертання вважають одним з елементів внутрішньо поєднаних, ієрархічно розташованих синтаксичних одиниць. Саме з таких позицій проаналізуємо формально-синтаксичні особливості реченневих конструкцій зі звертаннями.

Принагідно зазначимо, що розвідку побудовано на матеріалі текстів акафістів, у кожному з яких більша частина конфесійних звертань належить до однієї з дев'яти лексико-семантичних груп. Джерельною базою служили акафісти Всемогутньому Богові в нашесті печалі (конфесійні звертання (КЗ) до Всемогутнього Бога) (далі – акафіст 1: А. 1); Господу Ісусу Христу (КЗ до Господа Ісуса Христа) (А. 2); Святому й Животворчому Духу (КЗ до Святого й Животворчого Духа) (А. 3); Пресвятій Трійці (КЗ до Пресвятої Трійці) (А. 4); Животворчому Хресту Господньому (КЗ до Животворчого Хреста Господнього) (А. 5); покрову Пресвятої Богородиці (КЗ до Пресвятої Богородиці) (А. 6); святому Ангелу-Охоронцю (КЗ до святих Безплотних Сил) (А. 7); преподобному Іову Почаївському (КЗ до всіх святих) (А. 8). КЗ до мирян (дев'ята група) вживаються у зазначених акафістах.

Отже, звертання як ускладнювальний компонент простого речення входить до структурної схеми мінімальної комунікативної одиниці. Синтаксичні зразки (структурні схеми, моделі) мають свою формальну організацію, визначальною ознакою якої є синтаксичні зв'язки, що лежать в основі розмежування чле-

нів речення. Як відомо, конструкції зі звертанням в українській мові морфологічно репрезентовані зазвичай двома частинами: у предикатній частині – частіше дієсловом-імперативом, рідше дієсловом-неімперативом; у предметній частині – кличним відмінком, напр.: *Але почуй мене, Господи Боже мій...*; ...*але Ти, Отче Небесний, послав ангела Твого, щоб остудити полум'я...* (А. 1). Зважаючи на те, що поєднані предикативним зв'язком предикативна й предметна частини звертання на формально-синтаксичному рівні представлені підметом і присудком, а також на те, що первинною формально-синтаксичною функцією кличного відмінка є функція підмета як своерідної синкретично-варіантної форми [5, с. 79; 9, с. 179], категорію звертання у формально-синтаксичному аспекті можна репрезентувати конструкцією «дієслово у функції присудка + вокатив у функції підмета».

У реченнях української мови для конструкції «імператив у функції присудка + вокатив у ролі підмета» характерна, поперше, власне координаційна форма предикативного зв'язку, за якої дієслівний присудок наказового способу передбачає наявність підмета в кличному відмінку (природній формі звертання в українській мові), а підмет-вокатив потребує від присудка-імператива узгодження у формах числа й особи, напр.: *Господи Боже наш, помилуй нас...*; ...*прийдіть, благословенні Отця Мого...* (А. 4). Другою формою предикативного поєднання імператива у функції присудка з вокативом у функції підмета є транспозиційна координація, притаманна іменним складеним присудкам. За такої умови взаємозалежність присудка й підмета виражена слабкіше, тому що зазначені присудкові компоненти є синтаксично транспонованими формами, напр.: *Усім, хто спасеться хоче і під покров захисту твого вдається, будь помічником, пресвятий Хресте* (А. 5).

Дієслово наказового способу, яке репрезентує предикативну частину, може змінюватися тільки за числами й особами (перша особа однини, друга особа однини й множини, форма третьої особи має аналітичний вияв «морфеми-частки *хай, нехай* + форма третьої особи однини або множини»). Імперативи-присудки у формі другої особи множини, а особливо однини в реченнях зі звертаннями найбільше використано в українських богослужбових текстах. Присудок-імператив у формі першої особи вживається нечасто, у текстах акафістів – лише подекуди, напр.: ...*благаймо Тебе, Діво Богородице...* (А. 6). Такі конструкції М. С. Скаб вважає «складними, які утворилися поєднанням двох елементарних речень – односкладного апеляції з головним

членом за типом підмета... та означено-особового з дієсловом у 1-й особі множини» [14, с. 18]. Дві аналітичні форми дієслова наказового способу (форма третьої особи однини й множини) вживаються в текстах акафістів рідко, напр.: *...нехай буде Тобі, Пресвята Тройце, подяка від нас, честь і слава* (А. 4). Зважаючи на специфіку парадигми наказового способу, конкретизуємо аналізовану конструкцію: «імператив у функції присудка в особово-числовій формі + вокатив у функції підмета».

У простому двоскладному реченні розгляданого різновиду присудок може мати різний вияв. В акафістах виокремлюємо чотири його різновиди: 1) простий дієслівний; 2) складений дієслівний; 3) складений іменний; 4) ускладнений різновид складеного присудка.

Простий дієслівний присудок функціонує в особово-числовій дієслівній формі, поєднується з підметом предикативним зв'язком власне координації й передає реченневу категорію спонукальної модальності, напр.: *Господи, спаси мене, що гину; Спаси мене, Спасе мій, з Милості Твоєї, а не за діла мої* (А. 5); *Исусе, Сотворителю мій, не забудь мене* (А. 2). Інколи в реченнях зі звертаннями функціонує кілька простих дієслівних присудків, що можуть перебувати у препозиції і постпозиції щодо звертання або тільки в препозиції, напр.: *Прийди, Водо Жива, і прохолоди нас серед спеки пристрастей; Прийди, вилікуй, освяти і підними нас, Благий, Твоєю благодаттю* (А. 3).

До структури складеного дієслівного присудка належать частіше фазові, рідше модальні модифікатори чи прикметники модальної семантики + інфінітив. Основна частина складеного дієслівного присудка – інфінітив – несе головне лексико-семантичне навантаження, інформативно недостатня допоміжна частина виконує роль зв'язкового елемента й виражає граматичне значення. Складений дієслівний присудок використовується в акафістах зрідка, в аналізованих у цій статті текстах зазначена сполука відсутня, тому наведемо приклад з іншого акафіста: *Не переставай, святителю, і нині за стадо твоє молитися Вседержителю Богові...* (акафіст святому священномученику Макарію). Поєднання складеного дієслівного присудка з підметом реалізує предикативний зв'язок власне координації. Складений дієслівний присудок також бере участь у вираженні реченневої категорії спонукальної модальності.

Морфологічно розгалужений складений іменний присудок належить до периферійних конструкцій. Його синтагматична функція «спрямована на переведення недієслівних і придієслів-

них компонентів до сфери засобів вираження предикативних функцій» [9, с. 234]. У структуру складеного іменного присудка входить дієслово-зв'язка, що виникла внаслідок перетворення предикативної функції дієслова у зв'язкову функцію, і частіше прикметникові, рідше іменникові форми, напр.: *Але милостивим будь до мене, Владико; Але Ти, Отче бідних і вдовиць Суддя, будь мені безпомічному Помічником* (А. 1). Дієслово-зв'язка не має лексичного значення й виконує власне службову функцію: узгоджує дві частини складеного іменного присудка в числі й особі. Предикативне ім'я, представлене у формі певного відмінка, є основним компонентом аналізованого присудка, його лексико-семантичною основою. Між складеним іменним присудком і підметом існує предикативний зв'язок транспозиційно-синтаксичної форми координації. Складений іменний присудок виражає реченнєву категорію спонукальної модальності.

Ускладнену модель складеного присудка частіше репрезентують тричленні сполуки: або елементи складеного дієслівного присудка + елементи складеного іменного присудка, або варіанти складеного дієслівного присудка, напр.: *Царю Небесний, Душе Святий, семикратними Твоїми дарами сподоби бути причасниками цієї вічної радості у Бозі і нас* (А. 3).

У досліджуваній джерельній базі засвідчені реченнєві побудови, що містять сполуку «неімператив у функції присудка + вокатив як опосередкований член речення, що корелює з підметом, маркованим займенником, у називному відмінку». У таких синтаксичних одиницях присудок перебуває у відповідній часовій та особово-числовій формі (дієслова минулого часу позбавлені категорії особи, натомість мають категорію роду), напр.: *Господи мій, Господи, Ти мучеників перед мучителями сміливістю наповнював* (А. 1); *Дивні діла Твої показав Ти, Господи...* (А. 6). У корпусі дослідницького матеріалу, зокрема в реченнях розгляданого різновиду, присудок у майбутньому часі не засвідчений. В акафістах аналізований член речення зазвичай є простим дієслівним, напр.: *Господи мій, Господи, Ти мертвих воскресив; Господи мій, Господи, Ти апостолів навчив проповідувати іншим народам; Господи мій, Господи, Ти покаяння розбійника прийняв* (А. 1).

Проаналізувавши предикатну частину звертання, розглянемо його предметну частину, виражену кличним відмінком. Ще раз нагадаємо, що первинною формально-синтаксичною функцією зазначеного відмінка є функція підмета [5, с. 79; 9, с. 179], напр.: *Допоможи і мені, Невсипний Охоронителю мій, наповнити сосуди душі моєї елеєм добрих діл...* (А. 7). До вторин-

них формально-синтаксичних функцій кличного відмінка зараховують позицію опосередкованого другорядного члена речення. «Вокативи такої ланки сполучуваності засвідчені у структурі неелементарних простих конструкцій. Зазначені другорядні члени речення перебувають з опорним словом у підрядному опосередкованому зв'язку, безпосередньо залежать від семантично спорідненого з ними компонента й через його посередництво пов'язані з іншим членом речення. Опосередковані вокативи переважно уточнюють підмети або керовані другорядні члени речення, виражені займенниковими іменниками у формі другої особи» [8, с. 155], напр.: *Боготечній зірці уподібнився ти, всеблаженний...; ...отче преподобний, ти закликав ангелів* (А. 8).

Звертання, що вживаються в акафістах, привертають увагу засобами експлікації предметної частини, вираженої у формі або слова, або словосполучення, або сурядного ряду власне іменних слів-синонімів із функцією одного слова, або речення у складі багатокомпонентної складної конструкції, напр.: *...змилуйся і наді мною, Чоловіколюбче...* (А. 2); *Благодать Твою всесильну подай нам, Пресвята Тройце* (А. 4); *О всесвятий і преславний угоднику Божий, преподобний отче наш Іове, постійний за нас до Господа молитвенику і теплий за душі наші заступнику, до тебе нині з розчуленістю звертаємося* (А. 8); *Радуйся, тих, хто знемагає від відчаю і печалі, швидка утішителько* (А. 6); *Радуйся, світильнику, якого не захотів Бог, щоб він ховався під ступом, а щоб був поставлений на свічнику для всенародного бачення і поклоніння* (А. 8).

У попередніх публікаціях було зацентровано на домінуванні в текстах акафістів поширених звертань. Досліджувані в цій розвідці тексти підтверджують висунуту тезу: загальна кількість аналізованих одиниць у восьми акафістах – 606, із них непоширених – 90, поширених – 516 (словосполучень – 248, сурядних рядів – 212, складних речень – 56). Тобто окремою лексемою виражено 14,9% звертань, звертаннями-конструкціями – 85,1% (словосполученнями – 40,9%, сурядними рядами – 35%, складними реченнями – 9,2%).

З'ясовуючи формально-синтаксичні параметри речень зі звертаннями, треба виокремити односкладні вокативні конструкції, що структурує кличний відмінок, реченневотвірна функція якого виражена потужніше, ніж в інших. Головною формально-синтаксичною ознакою односкладних вокативних конструкцій є безприсудковість. Згідно із сучасним граматичним тлумаченням, зазначені структури вважають членованими односкладни-

ми реченнями, де головний компонент не диференціюють на підмет чи присудок. Членовані односкладні речення можуть поширювати атрибутивні члени [4, с. 100; 8, с. 156], напр.: *О трисонячній встворче!* (А. 4); *О пречесний і животворчий Хресте Господній!* (А. 5). У текстах акафістів трапляються вокативні побудови з інакомовним позначенням адресата. До своєрідних засобів його експлікації також належать речення, побудовані за моделлю складнопідрядних конструкцій, напр.: *Ти, Хресте всецесний, стіна, що захищає нас од бід і напастей...* (А. 5). Вокативним синтаксичним одиницям притаманний незначний кількісний вияв: якщо в реченнях використані 606 звертань, то тільки 8 одиниць є членованими односкладними реченнями.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Функціонування звертань великою мірою пов'язане з конструкціями, які на формально-синтаксичному рівні реалізує сполучка «дієслово у функції присудка + вокатив у функції підмета», що має два вияви: «імператив у функції присудка в особовочисловій формі + вокатив у функції підмета» та «неімператив у функції присудка + вокатив у функції підмета». В акафістах присудок-імператив репрезентують: 1) простий дієслівний присудок; 2) складений дієслівний присудок; 3) складений іменний присудок; 4) ускладнена модель складеного присудка. Такий самий вияв притаманний і присудкові-неімперативу. Дієслово у функції присудка поєднується з вокативом у функції підмета предикативним зв'язком, зокрема у формі координації, що є найпоширенішим, а транспозиційна координація належить до периферійних. З огляду на первинну й вторинну формально-синтаксичні функції кличного відмінка, вокатив у реченнях функціонує в позиціях або підмета, або опосередкованого другорядного члена речення, який перебуває з опорним словом у підрядному опосередкованому зв'язку. Формально-синтаксична організація конфесійних звертань у предметній частині відрізняється від структури зазначених компонентів у текстах нерелігійного спрямування. Вважаємо перспективним формально-синтаксичне дослідження розмаїтої за засобами експлікації предметної частини конфесійних звертань.

1. Акафістник: У 3 т. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2011–2012. – Т. 1. – 2011. – 352 с.
2. Акафістник: У 3 т. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2011–2012. – Т. 2. – 2012. – 416 с.
3. Ветрова О. Г. К проблеме обращения в современном английском языке / О. Г. Ветрова // *Лингвистические исследования–1979 : синтаксический анализ разносистемных языков.* – М.: АН СССР, 1979. – С. 30–37.

4. Вихованець І. Р. Граматика української мови : синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
6. Дудик П. С. Просте ускладнене речення : з навчально-контрольними завданнями, вправами : навч. посіб. / П. С. Дудик. – Вінниця: [б. вид.], 2002. – 332 с.
7. Дудик П. С. Стилїстика української мови / П. С. Дудик. – К.: Академія, 2005. – 368 с.
8. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
10. Овсянико-Куликовскій Д. Н. Синтаксисъ русскаго языка / Д. Н. Овсянико-Куликовскій. – С.-Пб.: Изданіе Д. Е. Жуковскаго, 1912. – 312 с.
11. Олійников В. А. Семантична диференціація звертання (на матеріалі богослужбових текстів (акафістів) Української Православної Церкви) / В. А. Олійников // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2015. – С. 55–58.
12. Олійников В. А. Спеціалізовані й транспозиційні морфологічні засоби експлікації категорії звертання (на матеріалі богослужбових текстів (акафістів) Української Православної Церкви) / В. А. Олійников // Молодий вчений. – 2016. – № 2 (29) лютий. – С. 400–403.
13. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка / А. Г. Руднев. – М.: Высшая школа, 1968. – 320 с.
14. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилїстика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.
15. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.